

CONFESIUNE ȘI SOCIETATE ÎN BANATUL MONTAN LA GRANIȚA DINTRE EVUL MEDIU ȘI MODERNITATEA TIMPURIE

Adrian MAGINA

Cuvinte cheie: confesiune, societate, Banatul Montan, structuri de familie
Key words: confession, society, Mountain Banat, family structures

În planul credinței, nobilimea a fost îndeobște o atitudine puțin hieratică. În aceste condiții, am încercat să oferim, înainte de toate, o viziune structuralistă, și mai puțin speculativă asupra subiectului dependent de două epocii. Iar astfel, am integrat, prea amplu, prea restrâns, evoluțiile confesionale ale nobilimii bănățene în cadrul creat de mecanismele laicității ei, care au făcut din această nobilime, cu o origine diversă și o vechime considerabilă, poate una dintre cele mai reprezentative, ca familia, ca ansamblu, din regatul medieval ungar

Aria teritorială și structurile de familie

În Banat, trebuie să ne raportăm constant la cele două zone geografice distincte în care se împarte teritoriul de la sud de Mureș. Zona de câmpie, care corespundea comitatelor Cenad, Timiș și Torontal, a fost mai devreme integrată în structurile regatului, aici regăsindu-se astfel cea mai veche nobilime bănățeană. În zona montană (comitatele Caraș, Severin și Cuvin), apariția nobilimii în acte este mai târzie, și datorită integrării ulterioare în cadrul regatului.

Organizarea instituțională timpurie în zona joasă a Banatului (secolele XI-XII) a creat premisele apariției unei puternice nobilimi. Majoritatea nobililor își au originea în clanurile nobiliare (neamuri) a căror vechime coboară uneori până în timpul lui Ștefan cel Sfânt. Printre ele se numără neamurile Ajtony, descinzând din familia lui Ahtum, cu proprietăți în Torontal și Cenad, Aba, cu posesiuni în Timiș și Torontal și Bár-Kalán, cu mari proprietăți în Torontal. Alte mari clanuri nobiliare, care se impun, în secolele XIII-XIV, sunt Dorozsma, Csanad, Mena sau Hunt-Pazman. Din rândul lor au apărut familiile nobiliare bănățene din secolul XV. Familia Baki se trage din neamul Hunt-Pazman, cu proprietăți în comitatele Torontal și Timiș. Familia Papdi descinde din neamul Mena care stăpânea în jurul Timișoarei¹ iar multe familii nobiliare se vor desprinde din neamul Csanád². Pe de altă parte, familia bănățene, ca Csak, Báthory, Bánffy, nu-și au originile în vechile clanuri, ci vin din alte spații ale regatului. Iar, dintre familiile de magnați pomenite doar ramura de Ictar a Bethlenilor este originară din comitatul Timiș³.

O parte deloc neglijabilă a nobilimii provine din cnezimea locală, ale cărei posesiuni

¹ Samu Borovszky, *Temes vármegye története*, Budapest, 1913, p. 519-523.

² Miklos Lendvai, *Temes vármegye nemes családjai*, I, Budapest, 1898, p. 19.

³ Ivan Nagy, *Magyarország családai czimerekkel és nemzekrendi táblákkal*, I, Budapest, 1857, p. 168.

au primit confirmarea regală din secolul XIV. În Banatul de câmpie, cea mai importantă familie de acest tip este Danfi. În arealul montan, practic toată nobilimea are origini cneziale. Până la mijlocul secolului XIV, când cnezimea locală capătă atribuțiile nobilimii în care, în secolul XV, se va integra cu totul, instituția cnezială se păstrează aici aproape nealterată⁴.

Dintre cnezii care obțin statut nobiliar se remarcă mai multe familii. Familia Măciçaș își are originea într-un anume Struza, *kenezius karansebesiensis* (1299)⁵. Din același cnez se trage familia Mâtnic, înrudită cu nobilii Măciçaș de Tincova. Și alte familii reprezentative din zona montană, Fiat, Racovița, Gârliște, Bizere ori Găman, au tot origini în cnezii locali⁶.

I. Evoluții sociale și politice în cadru confesional

Banatul a fost unul din cazurile fericite în care elementul nobiliar și-a conservat privilegiile pe tot parcursul perioadei premoderne. Deși la nivel teritorial și etnic putem vorbi de o nobilime a zonei de câmpie–majoritar maghiară, și una a celei de munte–covârșitor românească, sub raportul privilegiului nobiliar discutăm despre aspecte similare.

Proprietatea este unul dintre factorii cei mai importanți în studiul nobilimii, care, într-o măsură covârșitoare, și conferă statutul nobiliar. În cazul bănățean, este o nobilime careia i se pot sesiza trei filiere de proveniență, unul din marile clanuri a căror vechime ajunge până în epoca întemeierii statului arpadian, o a doua, locală, din cnezii înnobițați începând cu secolul XIV, specifică zonei muntoase, și ultima, din familii care provin din alt spațiu al regatului.

Cea mai mare parte a familiilor din câmpie și-au avut originea în clanurile nobiliare, etnic maghiare. În consecință, și familiile descendente au aceeași origine etnică. O singură suspiciune persistă în ceea ce privește originea clanului Ajtony, descins din Ahtum, întrucât originea acestuia nu este pe deplin stabilită⁷. Dintre familiile din alte părți ale regatului care au primit domenii în Banat, doar câteva au fost ne-maghiare, dar și ele apar târziu, în secolele XV-XVI. Magnații, cei din familiile Banffy, Bathory, Bethlen sau Csaky, sunt cu toții maghiari.

În secolul XV, în epoca Huniazilor, apar în Banat familii nobiliare de o altă origine etnică. Prima dintre ele ar fi chiar a Hunedoreștilor, care a ajuns să stăpânească inclusiv orașul Timișoara⁸. O altă familie românească cu posesiuni în Banat este Ungur de Nădășdia, provenită din aceeași arie hațegă⁹. Pe de altă parte, familia Danfi de Duboz, și ea românească, își are origine cnezială chiar în comitatul Timiș¹⁰, fiind cea mai importantă familie de acest tip din zona joasă a Banatului. Tot din cnezimea românească din comitatul Timiș este și familia Besan de Belinț care de-a lungul timpului se orientează matrimonial

⁴ Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV-XVI. Origine, statut, studiu genealogic*, Reșița, 2002.

⁵ Biblioteca Academiei Române (BAR), Cluj, colecția Kemeny, nr. 461/1, József Kemeny, *Laterculi genealogici stematographiam Transilvaniae* (mss), volumul I, tab. XVII (=Laterculi).

⁶ Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania 1440-1514*, București, 2000, p. 278-301.

⁷ Numele de Ahtum este de origine turcică dar nu concordă întotdeauna cu etnia purtătorului. Este sigur că Ahtum descindea din Glad pentru care s-au propus mai multe variante de origine: română, pecenegă, bulgară (Ioan-Aurel Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p. 118-119; 129-130).

⁸ Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa. Studii*, Cluj-Napoca, 1999, p. 220-222; I. Drăgan, *Nobilimea*, p. 307-308.

⁹ Ioan Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, II, Sibiu, 1892, p. 340.

¹⁰ I. Drăgan, *op. cit.*, p. 294.

spre nobilimea Banatului de munte¹¹.

În a doua jumătate a secolului XV, în fața amenințării otomane, regele Matia Corvin colonizează mai multe familii de origine sârbească¹² în comitatele Arad, Cenad și Timiș. Cea mai importantă dintre ele, familia Jaksics de Nădlac, venită din Jagodina sârbească, are numeroase posesiuni la sud de râul Mureș în comitatele Timiș, Cenad și Caraș. Alte familii de origine sârbă cu domenii în zonă vor fi Olćarović, Branković și Petrović.

În afară de aceste familii sârbești, în Banatul de câmpie la începutul secolului XVI își face simțită prezența un reprezentant al unei mari familii de origine germană. Este vorba de Georg, markgraf de Hohenzollern. Prin căsătoria cu Beatrice de Frangepan, văduva lui Ioan Corvin, el a intrat în posesia imenselor stăpâniri ale Huniazilor din Banat¹³.

În teritoriul muntos, unde aproape toată nobilimea era de origine cnezială, populația era majoritar românească. Studiind șapte dintre cele mai importante familii de origine cnezială din Banatul muntos, Ligia Boldea le consideră etnic românești, pornind, în general, de la argumentul că, în Banatul medieval, cnezi puteau fi doar românii¹⁴. O parte dintre acești cnezi sau nobili chiar apar în acte ca *olahi*, ceea ce ne arată fără dubiu originea românească.

Familia Mâtnic se trage din Bogdan *Olahus*, pomenit la 1387¹⁵. Familia Măcicaș, una dintre cele mai importante din zona montană, era de asemenea de origine românească. Într-un document din 1698, care cuprinde mai multe transumpturi, se află și un act din 1440 emis de capitlul din Arad. Prin el, mai mulți membri ai familiei erau puși în diferite posesiuni din Banatul montan. Ei sunt numiți *valachorum nostrorum nobilium dicitur de Macskas*¹⁶. Alte două familii, Bizerea și Dej de Temeșel au aceleași origini cneziale românești¹⁷. Familia Fiat care se ridică între baronii regatului, are, se pare, aceeași origine românească, potrivit monografului ei Dragoș-Lucian Țigău¹⁸. Una dintre cele mai ilustre familii nobiliare din Principatul Transilvaniei, în veacul XVII, Josika, are tot o origine românească. Cancelarul lui Sigismund Báthory, Ștefan Josika, din care se trage familia, era din Jdioara, din zona montană a Banatului, iar în documentele epocii se face referire frecvent la el ca fiind român¹⁹.

Pe tot parcursul secolelor XVI–XVII, orașul Caransebeș a fost o adevărată pepinieră de nobili. Iezuitul Antonio Possevino remarcă de altfel că orașul era *residenta di nobil*²⁰ în marea lor majoritate români. În secolul XVII cronicarul Szamosközi considera orașul *valachoro oppidum*²¹. În același secol unul dintre acești mici nobili, Mihail Halici jr., sublinia cu mândrie originea sa românească, *nobilis Romanus Civis de Caransebes*²².

Putem considera fără să greșim că majoritatea nobilimii bănățene din zona de munte era din punct de vedere etnic românească. Spre diferență de teritoriul montan în partea de câmpie nobilimea are origini etnice diverse. Deși cele mai multe familii nobiliare sunt

¹¹ Printre soțiile membrilor familiei găsim multe originare din Lugoj (Margareta) sau din familia Vaida din Caransebeș (BAR-Cluj, colecția Mike, 24/I, Sándor Mike, *Collectio nobilitatis Transilvanicae* (mss), volumul I (=Collectio), p. 96).

¹² Silviu Dragomir, *Banatul românesc. Schiță istorică* [ediție Viorica Goicu], Cluj-Napoca, 1999, p. 43; S. Borovszky, *Nagylaki urodlom története*, în *Értekezések a történeti tudományok köréből*, XVIII, Budapest, 1900, *passim*.

¹³ M. Lendvai, *Csaladjai*, p. 55-56.

¹⁴ L. Boldea, *Înnobilare și confesiune în lumea românească din Banat*, în "Banatica", XIII², 1995, p. 27-44.

¹⁵ Eadem, *Nobilimea*, p. 31.

¹⁶ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale (DJAN), filiala Cluj, Cluj-Napoca, fond Matskasy de Tincova (= Arh. Matskasy), cutia 18, nr. 1769, f. 4^v (publicat de Fryges Pesty în *Krassó vármegye története*, III, p. 374, care omite însă sintagma *valachorum nostrorum*).

¹⁷ L. Boldea, *Nobilimea*, p. 172-188, 191-200.

¹⁸ D.-L. Țigău, *Familia Fiat de Armeniș în secolele XV–XVII*, în "Banatica", XIV, 1996, p. 37.

¹⁹ *Stephanum Josicam ...valachum natione* (*Monumenta Antiqua Hungariae* (MAH), editor Lukács László, III, 1587-1592, Roma, 1981, p. 354).

²⁰ I.-A. Pop, *Instituții medievale românești*, Cluj-Napoca, 1991, p. 76.

²¹ F. Pesty, *A szörény Bánság és a szörény vármegye története*, I, Budapest, 1878, p. 234-235.

²² Doru Radosav, *Cultură și umanism în Banat. Secolul XVII*, Timișoara, 2003, p. 178.

maghiare deloc neglijabilă este prezența unor nobili din alte etnii.

În planul proprietății, apar din nou diferențe între partea de câmpie și cea montană. În prima, numărul proprietarilor este cel mai mare, dar aici apar și cele mai întinse domenii. La sfârșitul secolului XV, în întreg Banatul, erau 549 de proprietari (390 în Timiș, 84 în Caraș, 45 în Torontal, 30 în Keve²³). Lor ar trebui adăugați și parte din cei 232 de proprietari cu domenii în comitatul Cenad, dar la sud de râul Mureș, în spațiul bănățean. Astfel, s-ar putea spune că, la sfârșitul secolului XV, numărul nobililor din Banat depășea cifra de 600.

Cei mai mari proprietari se regăsesc în comitatele Timiș, Torontal și Cenad. De departe, cele mai importante proprietăți le-au Hunedoreștii, Timișoara, Jdioara, *Borzsluk*, Comiatul, Mănășturul, Becse, în comitatele Timiș și Torontal și alte 4 târguri și 26 de sate în Cenad și Arad. Ca număr de proprietăți, ei erau urmați, în ordine, de familii din zona de câmpie. Familia Csaky avea peste 50 de moșii (1497). Familia Bánffy deținea un număr aproximativ egal de moșii, între ele fiind incluse și părți din orașele Lipova și Șoimoș²⁴. Cei mai importanți proprietari de origine română din comitatul Timiș erau din familia Danfi de Duboz. La sfârșitul secolului XIV, ea avea 44 de moșii răspândite în trei comitate²⁵.

După numărul de posesiuni, între 20 și 40, dar majoritatea condvizionale, deținute în proprietate comună de mai mulți membrii, familiile românești din teritoriul înalt al Banatului pot fi integrate în rândul nobilii mici și mijlocii. Nobilii din familia Măciș au avut circa 33 de proprietăți, printre care și târgul *Czikowasarhel*, nobilii de Bizere în jur de 36, printre ele și o casă în Caransebeș. Cei mai mari posesori din Banatul montan provin din familia Fiat de Armeniș. Împreună, membrii familiei aveau aproximativ 40 de proprietăți, situate în marea lor majoritate în districtele Caransebeș și Mehadia, familia deținând imobile și în Caransebeș²⁶. În secolele XVI-XVII printre cei mai importanți proprietari din teritoriul muntos se numără și familia Josika care în zona Jdioarei avea în stăpânire circa 60 de sate²⁷.

Deși la o primă vedere familiile românești din zona montană dețin aproape același număr de posesiuni ca și marile familii din partea de câmpie, nu se pot compara cu acestea. Domeniile din Banatul înalt cuprindeau terenuri slabe din punct de vedere agricol, iar marii magnați din zona de câmpie mai dețineau și alte zeci, sute de posesiuni pe cuprinsul regatului. Raportat totuși la nivelul exclusiv al nobilimii românești din cuprinsul regatului ungar, familiile bănățene apar drept cele mai reprezentative prin numărul de proprietăți deținute²⁸.

Întreaga nobilime a regatului era considerată *mădular al Sfintei Coroane*, ceea ce-i oferea dreptul de a accede în diferite funcții. De multe ori, ascendența socială era dată și de mărimea proprietăților, ele sporind importanța familiei. Nobilii bănățeni, dincolo de originea etnică sau de mărimea domeniilor, au avut acces la funcțiile cele mai importante din regat. În zona lor, în Banat, cele mai importante funcții erau acelea de comite de Timiș și ban de Severin în secolul XV, și, de la jumătatea secolului XVI, ban de Lugoj și Caransebeș²⁹. Nobilii din zona de câmpie au ocupat în proporție mai mare funcții

²³ Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II, Budapeșt, 1898, *passim*.

²⁴ A. Magina, *Nobilimea bănățeană în secolele XV – XVI* (Disertație de masterat), Cluj-Napoca, 2001 (mss), p. 17-19.

²⁵ I. Drăgan, *Nobilimea*, p. 294.

²⁶ L. Boldea, *Nobilimea*, *passim*; I. Drăgan, *op. cit.*, p. 286-295.

²⁷ *Familia Josika possidebat olim in Banatu Tomosiensi arcem Sidovar monti segregi impositam cum 60 pagis (Laterculi*, volumul, I, tab I).

²⁸ Familiile românești din Hașeg dețineau între 2 și 20 de moșii în zona de origine, iar nobilii români din Maramureș se încadrau între aceleași limite (A.A. Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hașegului până la 1700*, Satu-Mare, 1997, p. 31 (cazul hașegan); I. Drăgan, *Nobilimea*, p. 296-299 (nobilii români din Maramureș).

²⁹ Până la 1526 comitele de Timiș se număra printre cei mai însemnați demnitari în stat fiind retribuit cu 7000 de florini. De obicei comiții dețineau și funcția militară de *căpitan suprem al părților inferioare ale regatului (supremus capitaneus Regni Hungariae Inferioris)*, ceea ce-i punea în postura de a fi persoanele cu cea mai

importante, pe când nobilimea mică și mijlocie, în care se încadra și cea românească, a avut acces mai mult la funcțiile de la nivel comitatens și districtual. În secolul XVI, în condițiile disoluției regatului, schema se modifică într-o oarecare măsură. Funcții de reală importanță au fost ocupate și de nobili care nu făceau parte din categoria magnaților, ceea ce a dus la apariția unei adevărate “nobilimi de funcție”.

Funcția de comite de Timiș a fost ocupată până la 1552 de reprezentanți ai marii nobilimi a regatului, ca Báthory și Losonczy, încă înainte de 1526. După Mohacs, comiți de Timiș, au ajuns pentru o scurtă perioadă Petru Perény și Valentin Török. Din 1528 până în 1534, funcția a fost ocupată de Emeric Cibak, un războinic ajuns și episcop de Oradea. După moartea sa, până în 1551, ban a fost fidelul familiei Zapolya, Petru Petrović³⁰. Ultimul comite de Timiș, Ștefan Losonczy, a murit în timpul cuceririi otomane a Timișoarei (1552)³¹.

Cu excepția lui Petru Petrović și Emeric Cibak, toți ceilalți comiți de Timiș din secolul XVI, au aparținut unei mari familii de magnați. Alta este situația în ceea ce privește bănia de Lugoj–Caransebeș. Din 1536 și până în 1658, când și Banatul Montan intră sub stăpânire otomană, în funcția de ban se perindă circa 30 de bani. Dintre ei, doar membrii familiei Bethlen de Ictar pot fi încadrați în rândul marii nobilimi. Familiile din care provin ceilalți ocupanți ai funcției sunt mai degrabă modeste, aparținând nobilimii mici și mijlocii³².

Nobilimea de origine română din zona montană a ocupat în special funcțiile de la nivel comitatens, orășenesc sau de viceban de Lugoj – Caransebeș. În aceste demnități se regăsesc membri ai familiilor Floca, Gârliște, Măcițaș, Josika, Fiath, Peica ori Duma. Dacă în privința banilor, doar o parte erau originari din Banat, la nivelul ierarhic inferior al administrație cvasi totalitatea funcțiilor aparținea oamenilor din zonă³³.

La nivelul întregului Banat (secolele XVI–XVII), membrii ierarhiei administrative cu rol decizional major provin din familii de magnați dintre care majoritatea sunt originari din alte părți ale regatului. Treapta inferioară a fost apanajul aproape exclusiv al familiilor bănățene. În special în teritoriul montan, în afară de funcția de ban de Lugoj – Caransebeș, toate celelalte demnități erau deținute de membrii celor mai reprezentative familii din zonă. Astfel, un aspect asupra căruia atragem atenția este cel al confesiunii nobilimii de funcție, respectiv a religiei comiților de Timiș și a banilor de Lugoj –Caransebeș, pentru că, din aceste funcții, puteau duce o politică religioasă cu repercusiuni la nivelul întregului teritoriu.

Un aspect dificil de urmărit este acela al evoluției confesionale a familiilor nobiliare bănățene. Dificultatea se datorează atât lipsei materialului documentar cât și faptului că în sânul aceleiași familii pot exista diferite opțiuni religioase. În analiza aspectelor religioase trebuie să ne raportăm pe de o parte la diferențele geografice iar pe de altă parte la cele etnice. În zona de câmpie, unde marile familii de magnați sunt de origine maghiară, religia catolică este cea care domină în rândul nobilimii. Dimpotrivă, în zona montană, nobilimea românească, cu rare excepții, pare să fi mărturisit confesiunea ortodoxă până în secolul XV,

mare autoritate din sudul regatului (I. Drăgan, *op. cit.*, p. 144). Primul ban de Lugoj - Caransebeș apare pomenit în 1536, dar abia după 1541 se remarcă o continuitate în funcție a banilor, fapt explicabil pentru că după ocuparea Ungariei Centrale de către otomani și apoi după ocuparea zonei de câmpie bănățene în 1552 era nevoie de o întărire a părții sud-vestice a Principatului realizată tocmai prin acordarea unei mai mari importanțe instituției băniei (F. Pesty, *Története.*, I, p. 293-300).

³⁰ Carierele comiților de Timiș, la F. Pesty, *Temes vármegye főispánjai*, în “Magyar Történelmi Tár”, IX, 1863, p. 211.

³¹ M. Lendvai, *Csaladjai.*, p. 67.

³² Numărul banilor l-am determinat după informațiile lui F. Pesty, *Története*, II p. 293- 312, completate cu unele date din colecția manuscrisă a lui Mike (*Collectio*, I, p. 92; II, p. 590). Datele din *Collectio* fac referire și la doi deținători ai funcției de ban ale căror nume nu sunt incluse în rândul acestor demnitari de către Pesty. Este vorba despre Wolfgang Petki, care a deținut funcția de ban de Lugoj și Caransebeș sub Cristofor Báthory la o dată neprecizată, și de Ladislau Bercsényi junior, ban de Severin (?) cândva la sfârșitul secolului XVI.

³³ F. Pesty, *Története*, I, *passim*.

când apar modificări semnificative la nivel religios. În secolul XVI, odată cu pătrunderea Reformei, peisajul confesional se diversifică.

Nobilimea regatului ungar încă din vremea primilor regi Arpadieni a cunoscut o diversitate în domeniul religios. Populația Ungariei în afară de maghiari cuprindea numeroase alte etnii care împărtășeau la rândul lor diferite credințe. Dacă populația maghiară era atașată tradițional catolicismului, românii, rutenii sau sârbii din regat erau adepți ai bisericii ortodoxe de tradiție bizantin răsăriteană. Începând încă din secolul XIV regalitatea maghiară, prin măsurile luate sub Ludovic cel Mare, a încercat să impună o confesiune unică, cea catolică, pentru întreaga nobilime a regatului. Prin aceste hotărâri calitatea de nobil urma să fie recunoscută numai prin apartenența la catolicism. Pentru a-și păstra privilegiile, nobilimea de altă credință a fost deci nevoită să se conformeze noilor reguli³⁴. Măsurile vor afecta în special cnezimea română, rămasă până atunci ortodoxă. La nivelul Banatului hotărârile diplomelor din 1366 au avut rezultate semnificative. Diferiți nobili bănățeni vor începe să fie confirmați în posesiunile lor, fiind uneori amintită și religia acestora. În 1373 nobilii români Paul Lațcu, soția sa, Elisabeta, și voievodul Ștefan cu soția Ana primesc dreptul de la papa Grigore IX de a avea un duhovnic propriu. Câțiva ani mai târziu, în 1380, abatele Leonard de la Conventul Batha, acordă iertarea păcatelor unui alt nobil bănățean, Iacob de Gârliște din Caransebeș³⁵.

Trecerea unei părți a nobilimii românești la credința catolică s-a putut realiza datorită existenței unor convente franciscane pe teritoriul bănățean, care aveau tocmai acest rol de convertire. Succesul misionarilor franciscani este mai puțin evident în rândul categoriilor sociale inferioare, fiind mai accentuat la nivelul nobilimii³⁶. Nobilimea și cnezimea din Banat se pare că au trecut direct la varianta romană a catolicismului, spre diferență de nobilimea românească din Hațeg sau Maramureș care inițial a cochetat cu unirea cu biserica romană, în varianta propusă de conciliul de la Ferrara - Florența³⁷.

Pe parcursul secolului XV apare tot mai mult menționată în izvoare confesiunea unor nobili originari din Banat. În 1444, Nicolae de Bizerea era pomenit ca fiind de *catholice fide*. Printre canonicii Capitlului de Cenad apar membri ai familiilor Măciș, Basarab, Bizerea și Pâclișar, cu toții originari din zona Caransebeșului (1454). Cei din familia Măciș par să fi fost chiar catolici fervenți, în 1455, Iacob și Ana de Măciș fiind primiți ca membri externi ai ordinului terțiar minorit, datorită donațiilor făcute³⁸. Familia Mâtnic, una dintre primele care au adoptat catolicismul, a rămas atașată Bisericii Romane, și astfel, la 1490 și 1497, în urma unor bogate danii, mai mulți membri ai familiei sunt primiți în ordinul Sfântului Francisc³⁹.

În jurul anului 1500, atât comunitatea orășenilor din Caransebeș cât și nobilimea originară din zonă erau catolice. Într-un act din anul respectiv episcopul Luca de Cenad se adresa *totalității nobililor și locuitorilor târgurilor noastre Sebeș și Caransebeș* în problema plății decimeii care era patru dinari anual de familie⁴⁰. Un alt argument că nobilimea din teritoriul montan era confesional catolică provine dintr-un document al aceluiași an. În act se specifică faptul că nobilii din familia de Porecha au fost deposedați de domeniile lor care erau dăruite familiei Fiat deoarece au abandonat credința catolică și au revenit la vechea credință schismatică. Trecerea de la catolicism la ortodoxie a fost un moment unic printre nobilii bănățeni. Măsura din 1500 va fi reactualizată și în 1547 pentru Bogdan de Porecha⁴¹.

³⁴ I.-A. Pop, *Instituții*, p. 21-22, 51-52.

³⁵ L. Boldea, *Nobilimea*, p. 143.

³⁶ Viorel Achim, *Catolicismul în Banatul medieval*, în "Revista Istorică", sn, VII, 1996, 1-2, p. 44-47.

³⁷ A.A. Rusu, *Ctitori*, p. 32-40; I. Drăgan, *Nobilimea*, p. 99 – 104.

³⁸ L. Boldea, *Înnobilare*, p. 38-39.

³⁹ Eadem, *Nobilimea*, p. 312.

⁴⁰ F. Pesty, *Története*, III, p. 129; actul a fost comentat de către V. Achim (*Catolicismul*, p. 45) în favoarea ideii că întreaga nobilime a zonei era în acest moment catolică.

⁴¹ L. Boldea, *Înnobilare*, p. 40.

Secolul XV a marcat, pe de o parte, convertirea în totalitate a nobilimii din Banatul Montan la catolicism, iar, pe de altă parte, în prima sa jumătate, când au fost promovate la sud de Mureș ideile husite, a creat fisuri în lumea catolică din teritoriul de câmpie. Mișcare eretică, husitismul a găsit adepți în zona Cenadului și a Lipovei. Datorită răspândirii periculoase a ereziei, episcopul de Cenad cere intervenția inchiuzitorului Iacob de Marchia care trece la acțiune în 1436, mulți dintreeretici fiind readuși în sânul bisericii romane⁴².

Elita sârbă, care a trecut în Ungaria în fața amenințării otomane, a fost inițial ortodoxă. Familia Jaksić, imediat după stabilirea pe domeniul de la Nădlac, s-a arătat a fi o sprijinitoare a mănăstirilor și bisericilor ortodoxe. Frații Jaksić sunt creditați ca fondatori ori donatori în cazul majorității mănăstirilor sârbești din Banat⁴³. În prima jumătate a secolului XVI probabil că unii membri ai familiei, unul chiar mai mult, au fost atrași spre ideile husite. Pe domeniul de Nădlac, în aceeași biserică, serveau preoți ortodocși și husiți, despărțiți doar de un zid de piatră⁴⁴. O Ana Jaksić, care frecventa biserica husită, ajunsă, prin căsătorie membru al familiei, era originară din Boemia. Pe de altă parte, până spre 1550, o parte dintre membrii familiei frecventau biserica catolică⁴⁵.

Importanța secolului XV în domeniul evoluției confesionale a elitei nobiliare din Banat constă în integrarea cnezimii și nobilimii din teritoriul înalt în lumea catolică precum și în apariția și dezvoltarea unui nucleu eretic cel puțin în jurul familiei nobiliare Jaksić. Aceste două aspecte vor reprezenta componentele fundamentale care au favorizat pătrunderea Reformei la nivel elitar. Ideile Reformei au găsit aici teren favorabil într-o lume deja catolică iar existența unei firave tradiții eretice a fost un impuls pentru acceptarea noilor idei de către nobilime.

II. Pătrunderea și impactul Reformei

Prin alianțe matrimoniale în secolele XVI și XVII membrii unei familii, inclusiv soții, ajung să aibă opțiuni confesionale diferite. Întrucât în secolul XV catolicismul era credința mărturisită de toate familiile de magnați din zona de câmpie, am insistat asupra celor câtorva familii care par a fi cochetat cu ortodoxia sau husitismul. În zona montană se poate urmări evoluția dinspre ortodoxie spre catolicism în secolul XV, pentru ca, din a doua jumătate a secolului XVI, să găsim și prezențe timide ale Reformei în rândul nobilimii locale.

Reforma pătrunde în teritoriul de la sud de Mureș începând cu prima jumătate a secolului XVI, mai întâi în orașe, și de-abia în a doua jumătate a secolului ea a intrat în contact cu zonele rurale. Întrucât marea majoritate a teritoriului rural era populat de către sârbii și românii ortodocși, succesul ei a fost mai puțin vizibil în acest mediu. Pe de altă parte, nobilimea catolică a fost mai ușor atrasă. Datorită măsurilor aspre luate de Vladislav II contra luteranilor, până la Mohacs, nobilimea nu se grăbise însă să adere la noile idei. După 1526 în condițiile vidului de putere creat, o parte dintre nobili au intrat în contact cu ideile Reformei, fără nici o opreliște, mai ales că fiecare dintre cei pretendenți la coroană încerca să-și atragă un număr cât mai mare de aderenți, evitând să intervină în problemele religioase.

Primul nobil care a aderat la noile învățături a fost markgraful Georg Hohenzollern de Brandenburg (1524). El deținea numeroase proprietăți în întreaga Ungarie dar mai ales

⁴² Vasile V. Muntean, *Contribuții la istoria Banatului*, Timișoara, 1990, p. 124.

⁴³ Jenő Szentklaray, *A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon*, Budapest, 1908, *passim*; Yovan Radonić, *Histoire de serbes de Hongrie*, Paris-Barcelone-Dublin, 1918, p. 109-110.

⁴⁴ Sándor Márki, *Arad vármegye és Arad szabad Király város monographiaja*, I, Budapest, 1892, p. 514-515; S. Borovszky, *Csanád vármegye története 1715-ig*, II, Budapest, 1896, p. 428.

⁴⁵ S. Márki, *Arad*, p. 518.

în zona bănăţeană, unde i-a sprijinit pe cei care aleseră această confesiune⁴⁶. Nobilimea locală nu s-a grăbit însă să primească noua doctrină. Cazul lui Ladislau More din comitatul Arad, protestant declarat la 1534, a fost singular. Ioan Zapolya a considerat necesar să-l aresteze şi, prin capelanul său, George Szeremi, să încerce să-l readucă în sânul bisericii catolice⁴⁷.

După moartea lui Zapolya (1540), familiile nobiliare din zona de câmpie încep să cocheteze cu una sau alta dintre confesiunile Reformei. Familii ca Patocsy, Csáki, Magocsi sau Bebek, care aveau şi domenii în Banat, trec la Reformă spre mijlocul secolului XVI⁴⁸. O parte din membrii familiei Jaksić devin şi ei adepţi ai noilor învăţături. În târgul Torony, aflat în mâinile familiei, se ţin două sinoade ale protestanţilor din Ungaria de sud (1549, 1550)⁴⁹. O altă familie nobiliară despre care se ştie sigur că a fost reformată este Lippay din Lipova. Mai mulţi membri ai ei s-au format la universităţile din Viena şi Cracovia, aceştia deţinând şi funcţii religioase la nivel zonal: Ambrus, canonic de Arad, Ioan, arhidiacon al eparhiei Cenadului. După 1540 regăsim membri ai familiei studenţi la Wittenberg, precum Cristofor sau Petru, ceea ce arată că o parte din membrii familiei adoptaseră ideile Reformei⁵⁰.

Înainte de căderea Banatului de câmpie sub otomani, în afară de familiile Jaksić şi Lippay, sunt destul de puţini membri ai elitei din această zonă care au optat clar pentru Reformă. Marile familii menţionate mai sus (Patocsy, Magocsy, Csáki, Bebek) se evidenţiază ca fiind adepţi ale ideilor protestante numai în a doua jumătate a secolului XVI, când legăturile lor cu teritoriul bănăţean sunt minime şi ies deci din sfera noastră de cercetare.

Comiţii de Timiş au fost, până la 1552, autoritatea judiciară şi administrativă supremă a zonei. Între 1526 şi 1528 funcţia de comite de Timiş va fi deţinută de Petru Perény şi Valentin Török. Deşi în epocă au ajuns să fie cunoscuţi ca adepţi ai ideilor luterane şi sprijinitori ai Reformei, în perioada cât au deţinut funcţii în Banat ambii comiţi erau încă catolici⁵¹. Între 1528-1534, comite de Timiş a fost Emeric Cibak, care ajunsese şi episcop de Oradea. El a făcut tot posibilul ca *erezia* să nu pătrundă în zonele aflate sub jurisdicţia sa⁵².

Cel mai important nobil de funcţie şi sprijinitor al Reformei din sudul Ungariei a fost Petru Petrović de Suraklin, ajuns comite de Timiş în 1534, datorită înrudirii şi fidelităţii faţă de familia Zapolya. El a acumulat funcţia cu aceea de ban de Lugoj–Caransebeş şi de căpitan general al părţilor inferioare ale regatului (după 1542)⁵³. De origine sârbă, din Bosnia, iniţial catolic, Petrović a evoluat spre ideile protestante, probabil după 1540. Ulterior, a sprijinit cu toate forţele dezvoltarea mişcării reformate, în Banat şi în Principatul propriu-zis al Transilvaniei.

Astfel, el a ajutat financiar tinerii care doreau să urmeze cursurile unor universităţi protestante din afara Ungariei. Petrović a pus şi bazele unui învăţământ reformat la Timişoara, beneficiind de colaborarea lui Ştefan Kiss din Szeged. De asemenea, a permis convocarea celor două sinoade de la Torony, unde a fost ales primul episcop luteran maghiar, Mathias Gönczi.

În paralel cu sprijinul oferit comunităţilor protestante, el a favorizat Reforma şi prin măsurile anti-catolice. Pe seama sa sunt puse atacuri contra preoţilor, confiscarea averilor lor şi violenţe fizice care i-au determinat fie să părăsească zona, fie să se convertească. Măsurile sunt mai evidente la nivelul principatului. La iniţiativa sa, Dieta l-a alungat pe

⁴⁶ M. Lendvai, *Csaladai*, p. 36.

⁴⁷ S. Marki, *Arad*, p. 513.

⁴⁸ K. Rácz, *A Zarándi egyházmegye története*, Arad, 1880, p. 11-14.

⁴⁹ L. Földváry, *Szegedi Kis István élete*, Budapest, 1894, p. 55.

⁵⁰ M. Lendvai, *Csaladai*, p. 66.

⁵¹ L. Földváry, *Szegedi élete*, p. 8.

⁵² *Ibidem*, p. 10-11.

⁵³ F. Pesty, *Története*, I, p. 294.

episcopul catolic din țară și a secularizat averile bisericii catolice, în multe cazuri prin forță (1556). În Banat, în orașele care se aflau sub directa sa jurisdicție (Timișoara, Lipova, Becicherecul Mare, Lugoj, Caransebeș) au apărut și s-au dezvoltat comunități protestante. Petrović a fost unul dintre nobilii interesați de problemele religioase. Asemenea lui Francisc David, el a evoluat dinspre una spre alta dintre variantele Reformei, pentru găsirea adevăratei credințe. Din luteran devine prin 1551 calvin și apoi, sub influența lui Francisco Stancaro, adoptă ideile antitrinitare⁵⁴.

După plecarea forțată a lui Petrović din funcție, comite de Timiș ajunge un catolic fervent – Ștefan Lossonczî. El ia măsuri contra comunităților reformate, alungă pastorii și redă bisericile credincioșilor catolici. Hotărârile sale vor fi aplicate însă pentru scurt timp, deoarece un an mai târziu otomanii vor transforma Banatul de câmpie în eyalet⁵⁵. 1552 a făcut ca familiile nobiliare ale zonei să se retragă înspre Transilvania, astfel că Reforma s-a manifestat doar în rândul categoriilor sociale inferioare, în special din zonele urbane.

În zona montană Reforma a pătruns cu un oarecare decalaj, față de partea de câmpie, fapt care a dus la apariția a trei paliere confesionale. Nivelul superior este reprezentat de nobilimea de funcție, respectiv de banii de Lugoj–Caransebeș. Palierul secund este configurat de familiile de tradiție din zonă. Pe cel de al treilea se regăsește mica nobilime urbană.

Banii de Lugoj–Caransebeș, cei mai importanți funcționari din zona de sud–est a principatului, cu atribuții multiple⁵⁶, s-au implicat și în problemele religioase în teritoriile aflate sub jurisdicția lor. La o mare parte dintre ei li se cunoaște confesiunea. Marea majoritate au optat pentru una sau alta dintre variantele Reformei. De pildă, despre Petru Petrović se știe cu siguranță că a parcurs întreaga gamă a confesiunilor reformate. Alți bani foarte importanți din secolul XVI, Grigore Bethlen de Ictar, Toma Tornyai, au devenit adepți ai antitrinitarianismului. Paul Keresztesi, ban în prima jumătate a secolului XVII, a fost chiar aderent al ideilor radicale, fiind cunoscut în epocă drept sabatarian⁵⁷. Cei mai importanți bani din secolul XVII, Paul Nagy și Acațiu Barcsay, proveneau din familii reformate de tradiție. Fryges Pesty, analizând statutul acestor funcționari, nu a găsit decât un singur ban catolic, Simon Lodi (1603-1604), în scurta perioadă a revirimentului catolic din timpul generalului imperial Giorgio Basta⁵⁸.

Banii au favorizat în special confesiunile cărora le-au aparținut. Prima mărturie despre prezența ideilor protestante o avem abia din 1564. Dieta de la Sighișoara încerca să soluționeze neînțelegerile în privința unui lăcaș de cult, ivite între catolicii și protestanții din Caransebeș, când ban era Grigore Bethlen de Ictar⁵⁹. Toma Tornyai (1578-1584) vcvv introduce în oraș un predicator unitarian care încearcă să atragă adepți, în defavoarea catolicilor⁶⁰. Urmașul său în funcție, George Palatics, deși reformat, a permis iezuiților să activeze în zonă. Datorită acestei permisivități, chiar membri ai familiei sale au fost

⁵⁴ Activitatea sa pro Reformă a fost bine surprinsă de Andreas Illia, autor catolic din secolul XVII. *Petrus Petrovitiŭs clam primum secta Lutheranus, post vero apertus Arianus... variasquae haeresis per totam Transylvaniam disseminarii fecit... eiectis passim Catholicis Sacerdotibus, Monachis, et Canonicis* (datele esențiale privind biografia lui Petrović au fost extrase din studiul manuscris, în curs de definitivare, A. Magina, *Petru Petrović*).

⁵⁵ Lajos Kropf, *Egy incidens Temesvárott*, în "Századok", XXXII, 1898, 5, p. 434-436.

⁵⁶ D.-L. Țigău, *Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora* (I), în "Studii și Materiale de Istorie Medie", XVI, 1998, p. 225-241; (II), XVII, 1999, p. 237-251.

⁵⁷ A. Magina, *Confesiunea unitariană în Banat în secolul al XVI-lea*, în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia", XLVIII, 2004, 1-2, p. 57-64.

⁵⁸ F. Pesty, *Története*, I, p. 332.

⁵⁹ *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae. Erdélyi Országgyűlési emléke* (szerk. Szilágyi Sándor), II, 1556-1576, Budapest, 1876, p. 224.

⁶⁰ A. Magina, *Confesiunea*, p. 63.

converțiți la catolicism⁶¹.

În secolul XVII, comunitățile reformate românești din Lugoj și Caransebeș au fost cele mai importante din întreg principatul, și datorită sprijinului venit din partea banilor. Paul Nagy de Deva (1620–1644, cu intermitențe), favoriza reformatii prin măsuri anti-catolice. Iezuiții și franciscani se plâneau autorităților centrale că el le reținea colectele strânse de la credincioși, le interzicea accesul în Lugoj și-i amenința permanent cu închisoarea ori tragerea în țepă (1640)⁶².

Acațiu Barcsay, ultimul ban de Lugoj – Caransebeș înaintea ocupației otomane, a favorizat și el comunitatea reformată. La fel ca predecesorul său, el a luat măsuri contra catolicilor, interzicând repararea reședinței și a unei biserici catolice în satul Slatina⁶³, fiind considerat de misionarii franciscani un adevărat inamic al catolicismului. Barcsay oferă un important sprijin comunității reformate din orașul Lugoj. În 1648 predicatorul Ștefan Fogarasi edita cu ajutorul banului Catehismul reformat, tradus din maghiară în românește. În prefață, predicatorul reformat închina această carte tocmai *Domniei sale, Domnului Acațiu Bartsai, al Lugoșului și Caransebeșului, mare Ban*. Catehismul urma să fie folosit în școlile reformate din cele două orașe pentru *întărirea în credință a tinerilor elevi de acolo*⁶⁴.

Putem considera că acești funcționari, în majoritate reformați, au favorizat prezența protestantă în cele două centre urbane din Banatul montan. Beneficiind de generozitatea banilor, comunitățile reformate din Lugoj și Caransebeș au putut face față concurenței catolice în a doua jumătate a veacului XVII. Mai mult, ei au produs o cultură specifică, punând accentul pe folosirea limbii române în cartea tipărită și în problemele de cult⁶⁵.

În această categorie sunt incluse cele mai reprezentative familii din teritoriul muntos, Fiat, Măciș, Gârliște, Racovița, Găman, Ivul, Mâtnic, cu tradiție nobiliară încă din secolul XV, dar și familii de o mai mică importanță cantonate aproape exclusiv în mediul urban. La nivelul administrației, ele au ocupat majoritatea funcțiilor intermediare. Membrii acestor familii îndeplineau atribuții de castelani, vicebani, juzi ai nobililor, notari și uneori comiți de Severin⁶⁶.

În prima jumătate a secolului XVI, această nobilime încă nu intrase în contact cu ideile Reformei. Mai mulți nobili din oraș⁶⁷ depuneau jurământ în legătură cu o problemă de proprietate la 1534 în fața unui monah din claustrul franciscan. În 1542 Mihail de Mâtnic era *provisoris arhiepiscopatus ecclesiae Strigoniensis*⁶⁸. Un Nicolae din familia Gârliște apare ca mare prepozit al capitlului din Arad, zece ani mai târziu⁶⁹.

Nobilimea domeniială reprezentativă pare să fi rămas preponderent catolică, în câteva familii existând o situație mixtă la nivel confesional. Într-o matricolă din 1736 referitoare la botezul unor copii ai căror părinți erau reformați, în dreptul nașilor este trecută o Ana Fiat, la 1593. Nu este neapărat necesar ca această nobilă bănățeană să fie reformată, deoarece

⁶¹ Valentin Lado, în *Călători străini despre țările române* (redactor Maria Holban), III, București, 1971, p. 120.

⁶² D.-L. Țigău, *Banii* (II), p. 250.

⁶³ *Ubi etiam residentiam penes ecclesiam ligneam sat jam antiquam et ruinae propinquam aedificare coeperam, sed jam parietibus usque ad tectum erectis, prohibitus sum a domino Bano Caramsebensis Calvino, nostrae religionis inimicissimo* (*Relationes missionarum de Hungaria et Transilvania* (editor Tóth István György), Budapest, 1994, p. 83).

⁶⁴ Intervenția banului în tipărirea Catehismului a fost esențială, după cum lasă să se întrevadă prefața: *Și Măria Ta, cinstite domnule Ban, când ți l-am arătat îndată ai primit a se tipări sub protecția dumitale, în aceste două locuri cu deosebire, în Lugoș și Caransebeș* (Ion Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, volumul I, București, 1904, p. 163).

⁶⁵ Pentru ambianța culturală a epocii vezi D. Radosav, *Cultura, passim*.

⁶⁶ F. Pesty, *Története*, I, p. 319-329.

⁶⁷ *Ibidem*, III, p. 190.

⁶⁸ *Egyháztörténelmi emlékek Magyarországon hitujtás korából* (szerk. Bunyay Vincze, Rapaics Raimond, Korácsy János), V, Budapest, 1912, p. 316.

⁶⁹ K. Rác, *Története*, p. 16, notă.

din date de la sfârșitul secolului XVII, rezultă că familia era catolică⁷⁰. Mai probabil solidaritatea nobiliară și prestigiul de a avea drept naș un membru al unei familii marcante decât aspectul confesional a făcut ca această nobilă să apară în matricola respectivă.

Următoarele date mai importante despre confesiunea nobililor bănățeni le avem din secolul XVII. Sporadic apare situația confesională mixtă despre care am pomenit. În cazul unor familii cunoscute drept catolice, unii membri au optat pentru Reformă. Este și cazul Margaretei Găman. Ea își redacta în 1600 testamentul în fața mai multor martori, printre ei și Paul Kováčsházi, *predicator al Lugojudului*⁷¹. Dacă această doamnă de viță nobilă are înclinații spre Reformă, despre o rudă de-a sa, tot Margareta, din aceeași familie Găman, știm sigur că era o bună catolică. Prin testamentul din 9 aprilie 1637, ea lasă diferitelor rude din familiile Kun, Török, Csáki, o mulțime de lucruri, de la imobiliare până la banale piese de îmbrăcăminte. Mai mult, se îngrijea și de problemele sufletești, cu toate că din testament nu reiese că era o persoană foarte înstărită. Ea lasă importanta sumă de 100 de florini pentru biserica catolică din Alba-Iulia și alți 100 de florini pentru școala catolică din acest oraș⁷².

Câțiva ani mai târziu avem din nou date despre confesiunea familiilor nobiliare. Misionarul franciscan Ivan Desmanić, care a acționat, între 1644-1645, la Caransebeș, a intrat în contact și cu membri ai nobilimii locale. La botezul fiului lui Ștefan Kun, Nicolae, în dreptul nașilor este trecută *Domina Gerlestiana. Catholica*. La un alt botez, în familia Lugosi, nașă era *consors Dominj Iacobi Fiat. Catholica*. La botezul unui copil din familia Gârliște, nașă era *Domina Machkazina*. Un an mai târziu o Sara din familia Măcițaș apare în dreptul nașilor la un botez al unui copil dintr-o familie catolică⁷³. În 1645 un grup de nobili catolici din Caransebeș confirmau cu semnăturile lor o scrisoare a aceluiași Desmanić, prin care își justifica bogata activitate misionară în Banat. Nobilii semnatori erau Gabriel și George Gârliște, Gabriel Kun, Nicolae Măcițaș și Nicolae Ivul⁷⁴, reprezentanții unora dintre cele mai ilustre familii nobiliare ale zonei. Din familia catolică Ivul face parte și Gabriel, figură reprezentativă a umanismului românesc din secolul XVII, care a studiat la universitățile catolice din Târnava și Graz, la prima obținând și un doctorat în filozofie. O bună bucată de vreme decan al facultății de teologie a universității din Tirnavia, el a scris și numeroase lucrări de filozofie și teologie⁷⁵.

O altă evoluție au avut ramuri ale familiilor bănățene stabilite definitiv în Principatul Transilvaniei. Acest fapt poate fi exemplificat prin analiza evoluției confesionale a două astfel de familii: Josika și Măcițaș de Sânmartin Măcițaș.

Familia Josika era catolică. Informații iezuite din 1589 lasă să se înțeleagă despre cel mai ilustru reprezentant al ei, Ștefan, viitor cancelar, că urmase cursurile Colegiului Roman și că era un bun catolic. De altfel, acesta păstra legături strânse cu ieziții, vizibile la nivel epistolar⁷⁶. În secolul XVII însă, o parte din familie a făcut trecerea de la catolicism spre Reformă, astfel că Petru Bod, autor reformat din prima jumătate a secolului XVIII, putea să-i considere printre familiile celebre de magnați care au aderat la biserica reformată⁷⁷.

Mult mai numeroase sunt datele despre ramura transilvăneană a familiei Măcițaș.

⁷⁰ D.-L. Țigău, *Familia Fiat de Armeniș în secolele XV-XVII*, în "Banatica", XIV, 1995, p. 37.

⁷¹ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440-1653)*, Timișoara, 1981, p. 118-119.

⁷² *In rationem Templi Albensis Catholici Albensis florenos centum, pro ut et in rationem scholariorum Albensis catholicorum, alios centum florenos manibus Reverende Patris Stephani assig* (DJAN-Cluj, Matskasy, cutia 8, nr. 817).

⁷³ Krista Zach, *Die Bosnische Franziskaner Mission in Südöstliche Ungarn*, München, 1979, p. 86-88.

⁷⁴ *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania* (editor Tóth István-György), II, Budapesta, 2003, p. 1452.

⁷⁵ Pentru viața și activitatea lui G. Ivul, vezi D. Radosav, *Cultură*, p. 155-176.

⁷⁶ *Le stanze d'Alba se diceva che le haveva d'havere Stefano Jozica, scolare di Collegio Romano ... Il detto Stefano sin' hora estato buono catholico* (MAH, III, p. 411; corespondența sa cu ieziții se găsește în același volum).

⁷⁷ Péter Bod, *Historia Hungarorum Ecclesiastica*, II, Lugduni Batavorum [Leiden], 1890, p. 267.

Desprinsă probabil cândva în secolul XVI⁷⁸, ea s-a făcut remarcată în Principat pe întreg parcursul secolului XVII. Ascensiunea ei a fost fulgerătoare față de ramura rămasă în Banat. Membrii ei au ajuns să dețină funcții cheie în timpul principilor calvini ai Transilvaniei.

Fără îndoială esențiale în acest caz au fost adoptarea confesiunii reformate și înrudirea cu marile familii de magnați din Ardeal fapt ce a permis accesul la marile funcții în Principat⁷⁹. Astfel un Mihail este căpitan de Făgăraș în 1610 iar rudele sale, Melchior și Francisc, vor deține și ei înalte demnități. Melchior era în 1624 castelan suprem de Oradea⁸⁰. Fratele său, Francisc, apare într-un document din 1627 ca *aulica Equestris militia nostrae vicecapitanis*. În același document principele Gabriel Bethlen îl numește comite suprem al comitatului Alba⁸¹. Membri ai familiei își permiteau pedagogi personali, formați în Colegiul Reformat de la Aiud. De altfel un membru al familiei, Francisc, a și urmat cursurile acestui colegiu⁸². Baltazar Măciș, nepotul lui Francisc, a fost în 1671 comite de Solnoc și în același timp curator al colegiului reformat din Aiud⁸³. Același Baltazar a fost în 1698 curator al Consistoriului Reformat din Transilvania⁸⁴. Familia se bucura de o mare importanță în cadrul bisericii reformate din moment ce era convocat un sinod parțial în 1696 doar pentru a soluționa o problemă de divorț între Emeric Măciș, fiul lui Baltazar, și soția sa Ana Lugosi⁸⁵ probabil originară din Banat după cum se întvede din numele care îl are. La un moment dat un membru al familiei, căruia nu i se dă numele, a cochetat cu ideile unitariene, fiind amintit cu mândrie de istoricii confesiunii printre magnații antitrinitari din Transilvania⁸⁶.

Un foarte mare procent din populația celor două centre urbane din Banatul Montan era constituit din nobili. La sfârșitul veacului XVII, din cele 1318 case din Lugoj, 400 aparțineau nobililor, adică circa 30 % din populație⁸⁷. Acești nobili, care dețineau câte o casă și grădină sau teren în perimetrul orașului, erau de fapt orășeni înstăriți care se bucurau și de anumite privilegii nobiliare. Dacă familiile cu tradiție nobiliară mai veche au rămas catolice, în rândul nobilimii de factură urbană și-au făcut apariția ideile Reformei.

Social, ei aveau acces de obicei la demnitățile de la nivel urban, primar al Caransebeșului (*judex supremus*), jurați în sfatul orașului, notari orășenești dar și la funcții la nivel districtual sau comitatens. Cele mai reprezentative familii de acest fel au fost Fodor, Vajda, Halmágy, Duma, Halici, Bokosnicza, Peika, Bobik, unii din membrii lor preluând ideile Reformei.

Date despre aspectele confesionale ale nobilimii urbane se regăsesc încă de la sfârșitul secolului XVI. Valentin Lado, misionar iezuit la Caransebeș în 1586, remarcă faptul că opt nobili din oraș sunt susținătorii cei mai aprigi ai predicatorului calvin⁸⁸. Informații mai ample avem din secolul XVII, atât din relatările misionarilor catolici cât și din surse reformate. Pe parcursul misiunii sale în oraș, George Buitul, iezuit originar din

⁷⁸ Miklós Lázár, *Tinkovai Matskasy család*, mss (DJAN-Cluj, Matskasy, cutia 18, nr. 1759, f. 6^v); autorul deși consideră că este posibil, pare mai degrabă să se îndoiască de relația de rudenie dintre cele două ramuri ale familiei Măciș.

⁷⁹ Printre familiile ilustre cu care se înrudesce se numără Bethlen (Judita Bethlen căsătorită cu Mihail fiul lui Francisc); Kemeny (Ana Kemeny căsătorită cu Francisc); Huszár (Margareta căsătorită cu Baltazar fiul lui Mihail).

⁸⁰ DJAN-Cluj, fond Bethlen de Iktar, reg. VI, fasc. 195, nr.49 (*generoso Menyhart Matsikassy supremus castelanus arcis Varadinum*).

⁸¹ DJAN-Cluj, fond. cit., reg. VI, fasc. 195, nr. 45.

⁸² Zsigmond Jakó, István Juhász István, *Nagyenedi diákok 1662-1848*, Kolozsvár, 1976, *passim*.

⁸³ S. Veszpremi, *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*, IV, Vindobonae [Viena], 1787, p. 331.

⁸⁴ *Balthasar Matskasy fuit 1698 curator Consistoris Reformatorum* (BAR-Cluj, Colecția Kemeny, nr. 421; J. Kemeny, *Repertorium nobilitatis Transilvanicae* (mss), volumul VIII, f.4^v).

⁸⁵ Ana Dumitran, *Religie ortodoxă – religie reformată*, Cluj-Napoca, 2004, p. 180.

⁸⁶ Sándor Székely, *Unitária vallás Erdelyben*, Kolozsvár, 1839, p. 113.

⁸⁷ Ionuț Costea, *Solam virtutem et nomen bonum. Nobilitate, Etnie, Regionalism în Transilvania Princiară*, Cluj-Napoca, 2005, p. 119.

⁸⁸ Lado, p. 120-121.

Caransebeș, se plânge de faptul că a intrat în conflict cu primarul Mihai Fodor, reformat care îi obstrucționa activitatea⁸⁹.

Tot din rândul nobilimii mărunte orășenești de orientare calvină face parte și familia Fogarasi. Se pare că membrii ei primiseră nobilitatea tocmai în calitate de preoți reformați, sub Gabriel Bethlen⁹⁰. Cei mai iluștri reprezentanți ai familiei au fost Ștefan Fogarasi, predicator în Lugoj, traducătorul Catehismului din 1648, și Francisc Fogorasi, predicator în aceeași perioadă în Caransebeș. Cel din urmă era trecut de către Benkő Jozsef între erudiții din Transilvania, datorită traducerii unui catehism din limba engleză în limba maghiară, apărut în 1654⁹¹.

Cea mai cunoscută familie nobiliară urbană de tradiție reformată din Banat era Halici de Caransebeș. Acești mici nobili români s-au numărat între *cărturarii bănățeni* din secolul XVII. Mihail Halici tatăl avea serioase studii de teologie și a rămas cunoscut prin traducerea psalmilor în limba română, el folosind grafia latină. După ocuparea Caransebeșului (1658), familia s-a refugiat în Transilvania, unde s-a făcut cunoscut Mihail Halici fiul, *cea mai reprezentativă personalitate încadrabilă în fenomenul cultural umanist bănățean din secolul XVII*⁹². Deși la distanță de Banat, n-a ezitat să-și afirme originea nobiliară, bănățeană și românească, în același timp. A peregrinat mult pe la marile universități din vestul Europei, murind la Londra, după 1700, în exilul autoimpus⁹³. Deși nu și-a creat opera în Banat, importanța sa este majoră pentru că s-a format în mediul calvin din Caransebeș.

Odată cu căderea Banatului montan în mâinile otomanilor la 1658, mica nobilime reformată s-a retras în Transilvania. O parte, ajunsă la Deva, au solicitat predicator calvin care să știe limba română, pentru ca ei să nu-și piardă credința. Dintre cei ajunși în satul Bărbant din comitatul Alba, s-au remarcat membrii familiilor Duma, Peica, Balog. Ioan Duma trece spre sfârșitul secolului XVII la catolicism, traducând în limba română cartea iezuitului maghiar Paul Bárány⁹⁴. O altă parte a nobilimii din Caransebeș și Lugoj a ajuns în Hațeg, unde a acumulat domenii și s-a implicat în problemele locale⁹⁵. Este cazul nobililor din familiile Bokosniczai, Keresztessy, Vaida, Bobic. Desprinși din mediul calvin bănățean, ei au continuat să sprijine comunitățile și colegiile reformate din Transilvania.

III. Rolul Casei de Habsburg

După perioada de glorie din timpul regelui Matia, regatul ungar trece la începutul secolului al XVI-lea printr-o perioadă dificilă. Pe plan intern elitele se lasă greu controlate de regalitate, iar masele izbucnesc în mișcări sociale teribile cum a fost cea din 1514. Pe plan extern presiunea otomană devine din ce în ce mai puternică la frontiera sudică a regatului. Pe 29 august 1526, această presiune se va concretiza în lupta decisivă de la Mohács unde Soliman I Magnificul a distrus elita politică, militară și eccleziastică a regatului. Tronul Ungariei, devenit vacant după moartea în luptă a regelui maghiar, va fi disputat de Ferdinand de Habsburg, cumnatul defunctului, și Ioan Zapolya, voievodul Transilvaniei, care reprezenta partida alcătuită din nobilimea mică și mijlocie.

⁸⁹ Antál Molnár, *Jezsuita Misszió Karánsebésen*, în "Történelmi Szemle", XLI, 1999, 1-2, p. 145.

⁹⁰ D. Radosav, *Cultură*, p. 134.

⁹¹ Joseph Benkő, *Transilvania sive magnus Principatus Transilvaniae*, II, Vindobonae [Viena], 1782, p. 389.

⁹² D. Radosav, *op. cit.*, p. 177

⁹³ Pentru tumultoasa viață a lui Mihail Halici fiul, vezi Nicolae Drăganu, *Mihail Halici. Contribuție la istoria culturală românească din secolul XVII*, în "Dacoromania", I, 1924-1926; D. Radosav, *op. cit.*, p. 177-234.

⁹⁴ Paul Binder, *Contribuții la studierea factorilor interni în problema dezvoltării scrisului în limba română (secolele XVI – XVII)*, în "Apulum", XX, 1982, p. 177-180.

⁹⁵ A. A. Rusu, *Ctitori, passim*.

Confruntarea dintre cei doi va fi destul de acerbă și se va întinde pe o perioadă de mai mulți ani. Deși obținuse o serie de succese în fața rivalului său, Ferdinand va fi înfrânt în 1529 de către Zapolya, care beneficiase de ajutorul sultanului Soliman I Magnificul. Disputa dintre cei doi regi și statutul Ungariei vor fi reglementate în 1541 prin directă intervenție a sultanului. Partea de vest și nord rămânea Habsburgilor sub forma Ungariei regale, partea centrală era transformată de către otomani într-un *eyalet* cu centrul la Buda, iar Transilvania va evolua spre formula principatului independent⁹⁶.

Situația la nivel politic are multiple repercusiuni în domeniul religios, mai întâi de toate la nivelul ierarhiei catolice din regatul ungar. În lupta de pe câmpia mlăștinoasă de la Mohács au căzut arhiepiscopul primat Paul Thomori, Francisc Perény, episcop de Oradea, Balázs Pacsy, episcop de Győr, Francisc Csákholy, episcop de Cenad, Filip More, episcop de Pécs și Francisc Pálinai, episcop al Bosniei⁹⁷. Drastica pierdere s-a resimțit și la nivelul ierarhiei inferioare. Lipsite fiind de autoritatea religioasă care de multe ori era dublată de una seculară, nu este de mirare că preoții sau membrii ordinelor religioase au început să fie interesați de ideile Reformei. Mai mult, locul episcopilor este luat de persoane laice ca Valentin Török la Eger, Gaspar Perusici la Cenad sau Emeric Cibák la Oradea. Fiecare dintre acești potenți era angajat politic de partea unuia sau altuia din candidații la tronul ungar⁹⁸.

În al doilea rând, situația politică a permis difuzarea Reformei, care a perturbat viața religioasă din Ungaria. Inițial pătrunde sub forma luteranismului, apoi se impune în varianta calvină, în special în a doua jumătate a secolului XVI. Reușita protestantismului în Ungaria a fost legată tocmai de presiunile politice și militare făcute de otomani. Dacă înainte de 1526, luteranii erau arși pe rug, după ce turcii presează frontierele, prea puțini s-au mai arătat interesați de problemele religioase, astfel că ideile protestante pot fi propagate în spații care până atunci erau inaccesibile. În acest fel s-a ajuns ca în a doua jumătate a secolului, majoritatea populației maghiare să adere la una sau alta din variantele Reformei⁹⁹.

Inițial, ambii regi s-au străduit să mențină măcar nominal instituția Bisericii tradiționale și să își numească propriii aderenți în diferitele dioceze ale regatului. În partea estică aflată sub autoritatea lui Zapolya, acesta numește candidați fideli, iar Ferdinand face același lucru numindu-și propriii oameni. Avem astfel o dublă ierarhie politică și religioasă care se suprapune, dar care în realitate controlează greu teritoriul din subordine, pentru că foarte puține episcopii maghiare au scăpat de structura instituțională provocată de haosul de după Mohács și situației datorate luptelor pentru tron. Pe de altă parte, Habsburgii s-au străduit să păstreze viabilă instituția episcopală considerându-se pe bună dreptate urmașii legali la tronul Ungariei și în consecință asumându-și rolul de protectori ai Bisericii Romano-Catolice.

Casa austriacă era tradițional legată de religia romană. Pe parcursul secolelor XVI-XVII, a devenit un exponent al Contrareformei în Europa Centrală. Habsburgii s-au bazat în opera de refacere a catolicismului tocmai pe instituția episcopală și pe ordinul iezuit. În paralel Curtea a inițiat ample măsuri antiprotetante care au modificat situația confesională

⁹⁶ Bătălia de la Mohács și situația regatului ungar de după această luptă au generat o bibliografie impresionantă. Se pot aminti doar: Ferenc Szakály, *A mohácsi csata*, Budapeșt, 1979; Géza Perjes, *The fall of the medieval kingdom of Hungary: Mohács 1526-Buda 1541*, Boulder, 1989; Pál Fodor, *Ottoman policy towards Hungary 1520-1541*, în "Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae", XXXVI, 1991, 3-4, p. 287-306; Gábor Barta, *La route qui mené a Istanbul 1526-1528*, Budapeșt, 1994; Cristina Feneșan, *Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997; Lajos Bardossy, *Magyar politika a mohácsi vész után* (ediția a II-a), Budapeșt, 2000; Octavian Tătar, *Aspecte internaționale ale constituirii Principatului Transilvaniei*, Hunedoara, 2001.

⁹⁷ G. Barta, *op. cit.*, p. 10.

⁹⁸ Rudolf Bzencsek, *Sylogimaeorum Transylvanae ecclesiae. Liber secundus* (ediție Vasile Rus), în "Acta Musei Napocensis", XXXII-XXXIII², 1998, p. 257.

⁹⁹ St. ephren Fischer-Galați, *The protestant Reformation and Islam*, în *The mutual effect of the Islamic and iudeo christian world* (edited by A. Ascher), New-York, 1972, p. 53-62.

în favoarea Bisericii Romano-Catolice¹⁰⁰. Dinastia a făcut tot posibilul ca instituțiile bisericii catolice din Ungaria să rămână funcționale.

În acest sens, a susținut cele două arhiepiscopii de Esztergom și Kalocsa și toate celelalte episcopii unde puteau interveni, chiar și indirect cum e cazul Transilvaniei. Profitând de faptul că situația politică îi este favorabilă în urma înfrângerii lui Zapolya, Ferdinand începe din anul 1527 să completeze cu titulari posturile de episcopi, din diecezele vacante ale fostului regat maghiar. Începând cu anul 1625, Congregația de *Propaganda Fide* s-a opus numirii de către împărat a episcopilor în acele dieceze unde Monarhia nu avea control efectiv, Sfântul Scaun preferând varianta unor vicari apostolici care urmau să activeze în teritoriile respective¹⁰¹.

Eparhia Cenadului s-a aflat în dificila situație de a-și pierde episcopul în marea bătălie cu otomanii. Această episcopie era una dintre cele mai vechi și cu tradiție din întregul regat al Ungariei. Întemeierea sa se leagă de Sf. Gerardo care avea să devină martir pentru credință în 1046. A funcționat pe întreg parcursul evului mediu deservind populația catolică dintre Mureș, Tisa și Dunăre. Moartea episcopului Francisc Csákholi la Mohács a deschis problema la succesiunea scaunului episcopal, deși bunurile episcopiei intraseră sub administrația laică a unui fidel al partidei zapolyene, Gaspar Perusici, croat de origine, care practic guverna dieceza în lipsa unui episcop. Ioan Zapolya s-a ferit să numească un episcop pentru această eparhie preferând loialitatea unui *senior al războiului* cum era Perusici, mult mai folositor în condițiile dificilei confruntări pentru tronul regatului¹⁰².

Cu toate că Cenadul intra în jurisdicția lui Zapolya, împăratul habsburgic a trecut la numirea de titulari pentru dieceză. Primul episcop numit de către Ferdinand va fi Ioan Gervai de Musina care primește de la împărat episcopia cu toate cele ce țin de ea inclusiv dreptul de *jus patronatus*¹⁰³. Începutul fiind făcut, Arhicasa avea să își asume rolul de a numi toți episcopii de Cenad din secolele XVI-lea și XVII. De altfel Curtea vieneză rămânea singura autoritate seculară care mai putea sprijini Biserica Romană din Ungaria, întrucât Principatul Transilvaniei aluneca spre formula unui stat protestant. Primul episcop de Cenad de după Mohács se va putea menține doar până la 1529 când Zapolya își recucerește regatul din mâinile partizanilor Casei de Austria.

Următorul episcop numit de dinastia de la Viena nu va avea nici atât succes. Italianul Ioan Bonzagano, doctor în drept canonic, deși era așteptat încă din anul plecării lui Gervai de Musina nu ajunge în dieceză decât în 1532. Cu greu va putea să rezide în episcopia sa până în 1537. După acest moment episcopii de Cenad numiți de împărat practic nu vor mai avea acces în dieceza lor din cauza instabilității politice. Francisc Ugodi noul episcop, este împiedicat de către Martinuzzi să rezide la Cenad, pentru că cel din urmă își adjudecase rolul de vicar *in spiritualibus* pentru catolicii din aceste părți¹⁰⁴. În fața lipsei brațului secular care să îi sprijine și din cauza pericolului otoman episcopii de Cenad vor fi nevoiți să își mute definitiv reședința la nord de râul Mureș. În 1551-1552 cea mai mare

¹⁰⁰ Politica eclesiastică a Habsburgilor în țările Coroanei bine surprinsă la Robert J.W Evans, *Felix Austria. L'ascesa della monarchia absburgica 1550-1700*, Roma, 1981; Jean Berenger, *Istoria Imperiului Habsburgilor*, București, 2000.

¹⁰¹ Lucian Periș, *Prezențe catolice în Transilvania, Moldova și Țara Românească 1601-1698*, Blaj, 2005, p. 212-213.

¹⁰² Situația episcopiei de la întemeiere până în secolul al XVI-lea și problemele cu care aceasta se confruntă se regăsesc la S. Borovszky, *Története I*, Budapesta, 1896 și în numeroasele studii ale lui Károly Juhász, dintre care menționăm: *A tímisoarai püspökség története, I, 1526-1608, II, 1608-1699*, Makó, 1935-1936 precum și *Das Tschanad – Temesvarer Bistum während der Türkenherrenschaft 1552-1699*, Dülmen, 1938.

¹⁰³ Magyar Országos Levéltár (MOL), Budapesta, E 229, *Collationes*, I, p. 2-3.

¹⁰⁴ S. Borovszky, *Története*, p. 367-370.

parte a diecezei, inclusiv sediul episcopal, va fi ocupată de trupele turcești¹⁰⁵.

Deși teritoriul intra în sfera dominației otomane episcopia va continua să existe prin menținerea ierarhiei care va governa însă *in absentia*. Păstrarea viabilă a instituției episcopale chiar în lipsa unui control direct asupra zonei se poate surprinde foarte bine în cazul Cenadului. Titularii episcopiei de Cenad se vor retrage în zona din nordul și vestul fostului regat, controlată politic și administrativ de către Arhicasă, de unde vor continua să își exercite teoretic jurisdicția asupra teritoriului diecezan¹⁰⁶.

Funcționarea legitimă a instituției s-a făcut prin menținerea și numirea episcopilor *și cum nimic nu s-ar fi întâmplat* și dieceza ar fi fost sub directul control al Habsburgilor. Documentele de numire a episcopilor sunt în acest sens concludente. La 10 septembrie 1556, împăratul Ferdinand I dona episcopia cu toate cele ce țin de ea lui George Body prepozit de Lelesz care probabil nici nu își cunoștea dieceza¹⁰⁷. Practica va fi continuată pe tot parcursul secolelor XVI-XVII. Cei mai mulți dintre episcopi erau rulați de la o dieceză la alta fără să ajungă să ajungă nici măcar într-una dintre ele. Singurele dieceze în care episcopii rezidau efectiv și își îndeplineau atribuțiile specifice erau cele din Ungaria regală¹⁰⁸. În rest, majoritatea eparhiilor se afla sub turci sau în zone inaccesibile, precum Principatul calvin al Transilvaniei. Cu toate acestea, aparențele legale trebuiau păstrate.

Episcopia de pe Mureș a avut o situație specială. În ciuda interdicției Vaticanului din 1625, Curtea a continuat practica numirii episcopilor pe tot parcursul aceluși secol. Cum s-ar putea explica altfel faptul că împăratul donează episcopia de Cenad, spre exemplu în 1623¹⁰⁹ ori 1686¹¹⁰, cu tot ce ține de ea, orașe, cetăți, posesiuni, predii, într-o zonă în care Habsburgii nu mai dețineau controlul direct de decenii?

Menținerea ideii episcopale nu răzbate numai din aceste acte care practic susțineau o ficțiune. Habsburgii au dorit să aibă acoperirea legală oferită de Roma. Dacă în cazul altor dieceze se opunea, în ceea ce privește Cenadul, Sfântul Scaun s-a implicat în confirmarea episcopilor. S-au păstrat actele proceselor de numire a viitorilor episcopi care erau trimise apoi la Roma pentru confirmare.

Aceste procese de numire se țineau la Viena în palatul apostolic. Acolo, comisia alcătuită din reprezentanți ai Sfântului Scaun, ai împăratului habsburgic și uneori ai ordinelor religioase, ancheta riguros persoana propusă precum și dieceza respectivă¹¹¹. Esențial era ca toate aceste acțiuni să asigure cadrul juridic și legitimitatea în speranța unei reveniri ulterioare.

În paralel, *în teritoriu* funcționa o ierarhie alternativă care deservea populația catolică

¹⁰⁵ Petre Iambor, *Cucerirea Banatului de către turci și transformarea lui în pašalâc*, în *Vilaetul Timișoarei (450 de ani de la întemeierea pašalâcului 1552-2002)*, Timișoara, 2002, p. 15-16.

¹⁰⁶ Spre exemplu, episcopul de Cenad, Ioan Kolosvári, era retras la Tyrnavia, de unde, în 14 noiembrie 1562, își redacta testamentul (MOL, E 150 Acta, Registrata, 3 doboz, fasc.14, no. 7, f. 3°).

¹⁰⁷ MOL, E 229, *Collationes*, I, p. 46.

¹⁰⁸ Spre exemplu, la 1563 Ferdinand îl muta pe episcopul de Pécs, George Draskovics la Zagreb iar pe Andrei Dudics, episcopul de Cenad, la Pécs, pentru ca la Cenad să fie numit prepozitul de Szepes, Grigore Bornemisza (MOL, E 229, *Collationes*, I, p. 66-67).

¹⁰⁹ MOL, E 229, *Collationes*, I, p. 283-284.

¹¹⁰ MOL, E 150, Acta, Irregistrata, 16 doboz, 2 tétel, f. 404^r; între 1660 și 1687 sunt confirmate de către autorități mai multe posesiuni ale capitlului de Cenad care se aflau însă în zona de ocupație turcească. Împărații austriei nu par să fie incomodați de faptul că dau în posesie bunuri care nu le aparțin. Satele confirmate capitlului apar în Arhiva Episcopiei (Romano-Catolice de Timișoara-Cenad/ Temesvár-Csanád Egyházmegye Levéltár (AECT), *Annales*, liber II, p. 110-114.

¹¹¹ Procesele diecezei de Cenad se găsesc în Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, Archivio della Nunziatura di Viena, *Processi dei vescovi e degli abbatii*, no. 4 (Mathias Herovics), 45 (George Dubovszky), 58 (Ioan Püsky), 94 (Mathias Tarnóczy), 179 (Ferdinand Pálffy), 197 (Ioan Kéry), 218 (George Fenessy), 233 (Mihai Dvornikovics) și începând cu 1617 și în Archivio Consistoriale, *Processi consistoriali*, LI, f. 1080^r-1103^v (Mathias Tarnóczy; 1649), LXXVIII, f. 117^r-127^v (Ioan Kéry; 1679), LXXXIV, f. 100^r-108^r (Mihai Dvornikovics; 1685-1687), XC, f. 136^r-142^v (Ștefan Telekessy; 1696). O bună prezentare asupra situației diecezei, a mărturiilor aduse la procesele de numire a episcopilor de Cenad și a implicării Sf. Scaun în confirmarea candidaților se regăsesc la A. Molnar A, *Adalékok a csanádi püspökség 17. századi történetéhez*, în "Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum", XII 2001, 1-2, p. 67-83.

locală și care se supunea direct Romei. Este vorba de vicarii apostolici ajutați în special de misionarii franciscani. Este compromisul măsurii din 1625: Habsburgii mențin viabilă instituția episcopală nominal iar Sfântul Scaun, prin trimișii săi, administrează efectiv dieceza până la revenirea armatelor imperiale¹¹².

La recucerirea Banatului, Casa de Austria nu mai a fost nevoită să facă apel la Sfântul Scaun pentru a aproba înființarea unei noi episcopii pentru că ea exista deja și era funcțională. Episcopul, care până atunci condusesese nominal, era pus în drepturi depline în dieceză. În cazul Cenadului, la începutul secolului XVIII, episcopii care rezidau în zona controlată de austrieci, au fost readuși în eparhie.

La 1698, după ce austriecii au ocupat pentru o perioadă teritoriul bănățean, au încercat imediat să reactiveze instituțiile Bisericii Catolice, să refacă bisericile ori să ridice altele noi. În 1711 Ladislau Nádasdi, episcopul de atunci, cerea chiar Consistoriului Cameral să îi pună la dispoziție actele legate de episcopie și dovada că a funcționat în această perioadă¹¹³. Episcopul s-a stabilit imediat în dieceza sa la Szeged, iar pentru întreținere Curtea îi acorda dreptul de a încasa impozitele care i se cuveneau¹¹⁴.

Casa de Austria a avut un rol covârșitor în menținerea și funcționarea corpului episcopal catolic din Ungaria. Sprijinul acordat de dinastie a fost total și constant. Casa imperială s-a străduit să asigure *continuitate și legitimitate* instituției episcopale maghiare. La rândul lui, corpul episcopal a servit întotdeauna și cu promptitudine dinastia. Cazul diecezei de Cenad este unul semnificativ. Fiind una dintre cele mai vechi episcopii maghiare era necesară funcționarea sa măcar la nivel teoretic. De altfel, dinastia austriacă n-a lăsat de izbeliște nici unul dintre episcopatele fostului regat ungar. Socotindu-se continuatorii legitimi ai tradiției regale maghiare, Habsburgii s-au erijat și în susținători ai catolicismului pe care vechile dinastii ale Ungariei antemohaciene îl promovaseră. Cenadul exemplifică la nivel microregional politica dusă de Arhicasă la scara întregului imperiu, și anume aceea de a păstra, și pe cât posibil, de a revigora Biserica tradițională, Romano-Catolică, într-o epocă a deselor schimbări politice, teritoriale și religioase.

Privire de ansamblu

Datorită originilor diverse, până în veacul XVI, sunt prezente cel puțin două confesiuni, catolică și ortodoxă. Familiile reprezentative din teritoriul de câmpie, cu minime excepții, erau catolice. În zona înaltă, cnezii români, care obținuseră nobilitatea, se integraseră în structurile regate, inclusiv la nivel religios, prin adoptarea catolicismului, religia oficială.

Secolul XVI aduce marile mutații în domeniul religios. Primele defecțiuni în blocul catolic apar mai ales în cazul nobililor cu funcții, cel mai bun exemplu fiind Petru Petrović. Și în cazul său și în cel al banilor de Lugoj–Caransebeș, există două constante: implicarea în problemele religioase și sprijinirea pe cât posibil a comunităților religioase. Dacă la nivelul nobililor de funcție predomină orientarea pro-reformă, nobilimea domenală românească a receptat într-o mică măsură ideilor protestante, rămânând atașată catolicismului. Un mai mare impact a avut Reforma în rândul micii nobilimi urbane. Din cadrul ei s-au ridicat străluciți reprezentanți ai umanismului bănățean, cel mai cunoscut rămânând Mihail Halici fiul.

Familiile nobiliare de relativă importanță din Banat au rămas în marea lor majoritate

¹¹² S. Borovszky, *Története*, p. 437-438; pentru misiunea franciscanilor în Ungaria, ca exponenți ai Sfântului Scaun, a se vedea Ferenc Galla, *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17-18. században*, Budapest-Roma, 2005; rapoartele franciscane referitoare la zona Banatului au fost publicate de către István György Toth, *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania*, I-IV, Budapesta-Roma, 2002-2005.

¹¹³ AECT, *Annales*, liber II, p. 115; MOL, E 150, *Acta*, Irregistrata, 16 doboz, 2 tétel, f. 398^r.

¹¹⁴ AECT, *Annales*, liber II, p. 116.

fidele confesiunii catolice. Opțiunile reformiste apar ca o excepție. Ramurile desprinse din familiile bănățene și stabilite în principat au avut însă o cu totul altă cale. Cei rămași în Banat s-au mulțumit cu deținerea unor funcții de importanță la nivel local, fără a se implica în marile probleme politice, pe când ramura desprinsă din familia Măcicaș, spre diferență de rudele din Banat, a cunoscut o ascensiune deosebită atât din punct de vedere politic cât și religios.

Destinul nobililor din orașele Banatului Montan a fost mai puțin favorabil. Ocupația otomană a dus la dispariția ultimilor reformați din Caransebeș. După obținerea Banatului de către Habsburgi, nobilii n-au mai avut forța necesară să-și recupereze vechile privilegii și domenii. Nobilimea catolică, prin cele câteva familiile de marcă din Banatul Montan, a avut aceeași soartă. După 1718, mai toate familiile nobiliare cele de tradiție, și cele cantonate în mediul urban, își vor continua destinul politic, social și religios în afara cadrelor provinciei.

În perioada de efervescentă religioasă a secolelor XVI-XVII, nobilimea bănățeană, la fel ca și structurile sociale similare din Principatul Transilvaniei, a oscilat între religia tradițională (catolică) și cea reformată. În general, nobilii români de o oarecare importanță la nivelul Banatului, au rămas tradiționaliști din punct de vedere confesional, pe când cei care au depășit granițele provinciei au evoluat spre una dintre variantele protestantismului.

CONFESION AND SOCIETY IN THE MOUNTAIN BANAT BETWEEN MIDDLE AGE AND THE EARLY MODERN AGE

Abstract

In a region divided until the Reformation, between Catholicism and Orthodoxy, the nobles from Banat, predominantly of Romanian origin and orthodox, in the mountain area, until the censuses started being recognized as nobles by the crown and consequently went over, first only by name, to Catholicism (14th-15th centuries), and mainly of Hungarian descent in the plain region and generally of Catholic faith (the most notable exception were the Jaksic), had the good fortune to preserve the privileges during the entire Early Modern Period. This naturally affected the impact of the reformation and the dramatic changes brought by it, especially during the second half of the 16th Century. The first ones to cross-over from Catholicism to one of the Protestant denominations were the nobles with dignities, the best example being the count of Timișoara, Peter Petrović. In his case, as in those of the bans of Lugoj-Caransebeș, one common feature can be identified: the involvement in religious affairs and the support given, as much as possible, to religious communities. Meanwhile, the Romanian nobles remained largely Catholics. The Reformation was more successful among the small nobles in the towns, including the Romanian ones, from which rose, later on, the best-known humanist scholar from Banat, Mihail Halici-the Son. One could generalize by saying that the more the nobles got involved, even in a rather small manner, in the affairs outside of the Banat, the sooner they changed confession and embraced the confession of the majority (or all) of the high-ranking political figures.

The House of Austria had a substantial contribution to the safeguarding and the functioning of the Catholic Episcopal group in Hungary. The support provided by the dynasty had been an unmitigated and constant one. The imperial house struggled to

guarantee the continuity and the legitimacy of the Magyar Episcopal institution. In its turn, the Episcopal group would always promptly serve the dynasty. The case of the diocese of Cenad is a weighty one. As one of the oldest Magyar episcopates, its functioning at least at a theoretical level was a must. Actually, the Austrian dynasty did not abandon any of the episcopates of the former Hungarian kingdom. Since they considered themselves as the legitimate successors of the Magyar royal tradition, the Habsburgs also emerged into supporters of the Catholicism promoted by the former dynasties of Hungary. The case of Cenad illustrates, at a minor regional level, the politics of the ruling House of Austria in an era of frequent political and territorial changes.